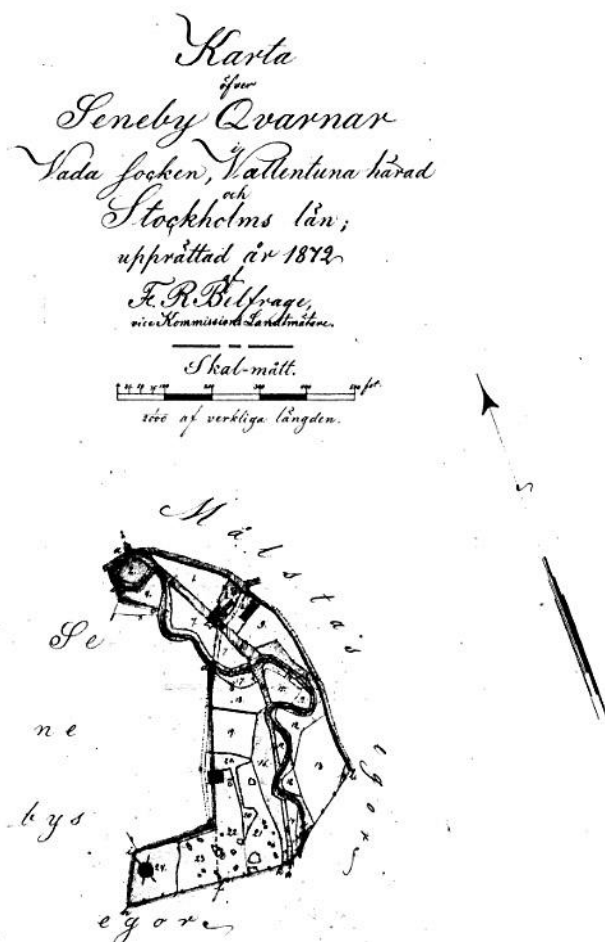

Seneby kvarnar - en tidig industri i Angarnsänkan

Hans-Georg Wallentinus

Lantmäteriets historiska kartdatabas är en ovärderlig källa för kunskapen om landskap och bebyggelse förr i tiden. Och ibland kan man hitta riktiga guldgrubor bakom filnamn som kanske inte säger så mycket.

På jakt efter äldre kartor kan man få både positiva och mindre positiva träffar (de mindre positiva är oftast att det saknas kartor i dokumentet). Vid ett tillfälle omkring 2008 letade jag gammalt kartmaterial som kunde ge lite upplysningar om hur det såg ut i nuvarande Ådalen (fanns det ett vad där tidigare, har fornminnena ritats ut, finns den rätt nyupptäckta runstenen med på någon karta, etc.). Från år 1872 finns ett dokument med det ganska intetsägande namnet ”Mätning” (Lantmäterimyndighetens arkiv, Vallentuna, Vada, 01-VAD-30). Vad som där uppenbarar sig är dokument kring ”Seneby kvarnar”, en anläggning jag inte hittat något om på andra ställen. Dokumentet och uppmätningen gjordes av vice kommissionslantmätaren F.R. Belfrage.

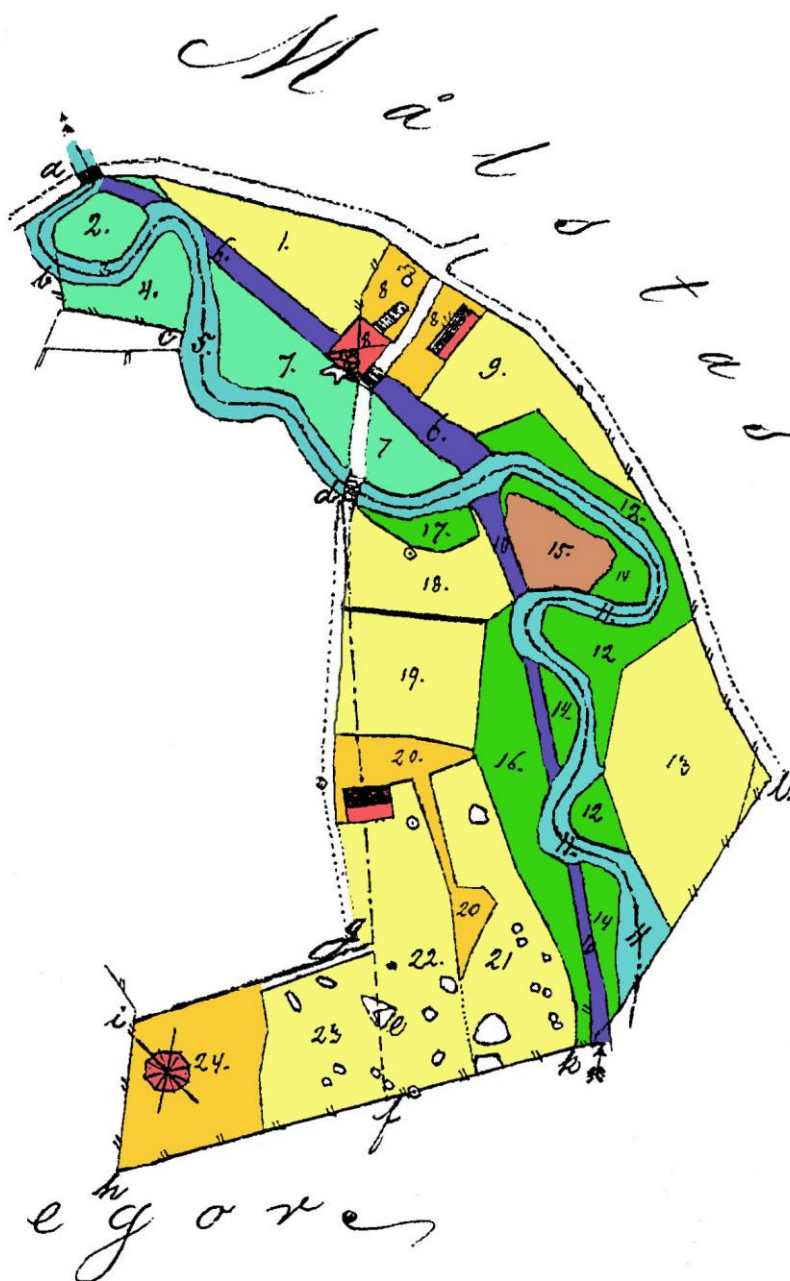
Figur 1. Framsidan av lantmäteriakt 01-VAD-30

Hade det inte varit för sänkningen av Angarnssjön hade det kanske inte funnits något alls om den här verksamheten bevarat. Upprinnelsen var nämligen ett lantmåteridokument från 1872 där kvarnlägenhetens dåvarande ägare är uppbragt över att det inte kom något vatten som utlovats, eftersom Angarnssjön genomgick en sänkning just det året och vattnet hade dämats upp. Han ville därför sänka arrendet på lägenheten.

Genom det här dokumentet gick det att exakt ange det år, 1872, då den första sänkningen av sjön genomfördes (kartunderlaget var från 1855, men då hände uppenbarligen inget). Nästa sänkning gjordes 1892, men då hade kvarndriften uppenbarligen upphört.

I normalfallet hörde en kvarn till den by där kvarnen var belägen. Några kvarnar hade "uppgraderats" till tullkvarnar, som mot en avgift malde även för andra byar. Men i det här fallet var det en helt ekonomisk affär, med en ägare, Dahlgren, som bodde inne i Stockholm. 1872 sålde han lägligt nog kvarnlägenheten till J. E. Nordström som inte fick den lönsamhet av verksamheten han tänkt sig eftersom det inte kom något vatten.

Vad som är speciellt intressant är att det i lantmåteridokumentet finns en karta över kvarnlägenheten, som verkar ha bildats på delar av Målsta resp. Seneby, längs Hackstaån/Målstaån/Senebyån/Lillån (eller vad man nu föredrar att kalla den). Av protokollet från 1872 (se nedan) framgår att marken bara arrenderades. När kvarnverksamheten avslutades försvann lägenheten spårlöst och marken återgick till Målsta och Seneby. Det verkar nästan som om allt revs på en gång i och med att arrendet upphörde.

Figur 2. Färglagd kartsniss över kvarnlägenheten (från figur 1). Blå nyanser = våtmark/vatten, gult = åker, orange = "backar". Väderkvarnen står i den nedre delen av figuren, vattenkvarnen med förrådsbyggnad i den övre. Mjölmarstugan ligger mitt emellan. OBS! Norr är åt vänster.

Det mörkblå är den uträtade ån, det ljusblå den tidigare åfåran. Den äldre åfåran kan fortfarande ses i terrängen.

Se vidare figur 10.

Från Lantmäteriets historiska kartdatabas akt 01-VAD-30

På kartan kan man också se hur varje liten del inom fastigheten användes. Dessutom visar kartan att ån rätats ut, antagligen för att få bättre skjuts på vattnet fram till kvarnhjulet. Det verkar också som om de mer låglänta delarna (ljusgrönt och mörkgrönt på Belfrages karta) av kvarnlägenheten sattes under vatten under perioder då man skulle mala. Det här var vanligt förr i tiden och när det inte var malningssäsong kunde man odla t.ex. hö till djuren eller använda som bete.

Figur 3. Kvarnlägenheten sedd från Seneby gård. Vattenkvarnen låg mitt i träddridån och väderkvarnen stod på kullen till höger (men utanför bild). Foto från november 2009.

Satsningen på det här tidiga industriprojektet omfattade förutom en vattenkvarn också en väderkvarn, så man var inte enbart beroende av vattnet. Men det var tydligen ändå ett så pass stort avbräck i verksamheten i samband med sjösänkningen, att ägaren tyckte sig ha anledning att klaga. På kartan anges lyckligtvis både var väderkvarnen och vattenkvarnen var belägna. Tyvärr framgår ingenstans om det var en hjulkvarn eller en skvaltkvarn.

Figur 4. Kvarnlägena. Till vänster sannolik placering av väderkvarnen och till höger några få stenar som visar ungefär var vattenkvarnen var byggd. Material återanvändes ofta – inte mycket blev kvar då verksamheten upphörde.

Enligt förrättningsprotokollet är det första arrendet från 1865, så verksamheten kan väl ha kommit igång något eller några år senare. Den förste mjölnare som nämns i husförhårsprotokollen är Gustaf Adolf Lindgren, född 1834 i Össeby-Garn, som tillsammans med sin hustru Josefina Christina Åberg flyttade in 24 oktober 1866. Lindgren efterträddes 1869 av Carl Gustaf Boström från Rasbo och 1870 av Anders Gustaf Jansson född 1841 i Råda, Värmland. Han kom då närmast från Fresta. När man tittar i kyrkböckerna är det slående att just mjölnare ofta kom långväga ifrån. Jansson flyttar redan 1871 till Nykyrka.

Sven August Zetterberg, född i Kvarsebo (vid Bråviken) kommer 1872, närmast från Stockholm, men flyttar till Nacka 1873. 1872 har uppenbarligen dessutom något hänt. Den nya "Kvarninnehavaren, f.d. gästgivaren" Johan Erik Norström flyttar in 1872, men verkar ha tröttnat på att vara kvarnägare under de rådande omständigheterna och flyttar redan året därpå vidare till Maria församling i Stockholm. Även han var långväga ifrån; född i Möklinta och närmast inflyttad från Vittinge.

Efter 1873 finns inga anteckningar om vem eller vilka som bodde i mjölnarstugan. Ska vi gissa att verksamheten avvecklades redan 1873? Ofta var det så, att även mjölnarna bokfördes som "statdräng", så det kan ha funnits kvarnverksamhet under Seneby utan att det syns i kyrkböckerna. Men mer sannolikt är att allt revs på en gång när driften och arrendet upphörde.

Figur 5. *Grunden till mjölnarstugan är i stort sett intakt.*

Figur 6. Till mjölnarstugan hör en helt överdimensionerad jordkällare med ordentligt utgrävd "infart". Varför så stor? Förvarades mjöl här under någon del av året?

Figur 7. I närheten av husgrunden och jordkällaren finns denna märkliga grop. Vad kan den ha använts till? Hade det varit i Hälsingland skulle jag sagt att det är en rötningsgrop för lin, men i det här fallet vågar jag inte göra det. Och stenen i botten, hade den någon funktion?

Det finns en hel del frågetecken kring kvarnverksamheten. Varför tog inte Seneby över driften (med den brasklappen att driften sköttes av drängar från Seneby)? Väder- och vattenkvarnar var ju långt ifrån överspelade. Brottby kvarn byggdes t.ex. 1876 och användes flera decennier.

Figur 8. Vid ett par av husen på gården finns kvarnstenar, som sannolikt kommer från kvarnverksamheten. De är av två storlekar, vilket visar på att det faktiskt har funnits två kvarnar.

Mjölarna blev sällan långvariga på en plats. Precis som andra statdrängar bytte man arbetsgivare ofta. Under de sex-sju år kvarnarna drevs passerade fyra mjölnare och dessutom, som det verkar, två ägare på kort tid. Det senare brukar indikera att driften inte var speciellt lönsam.

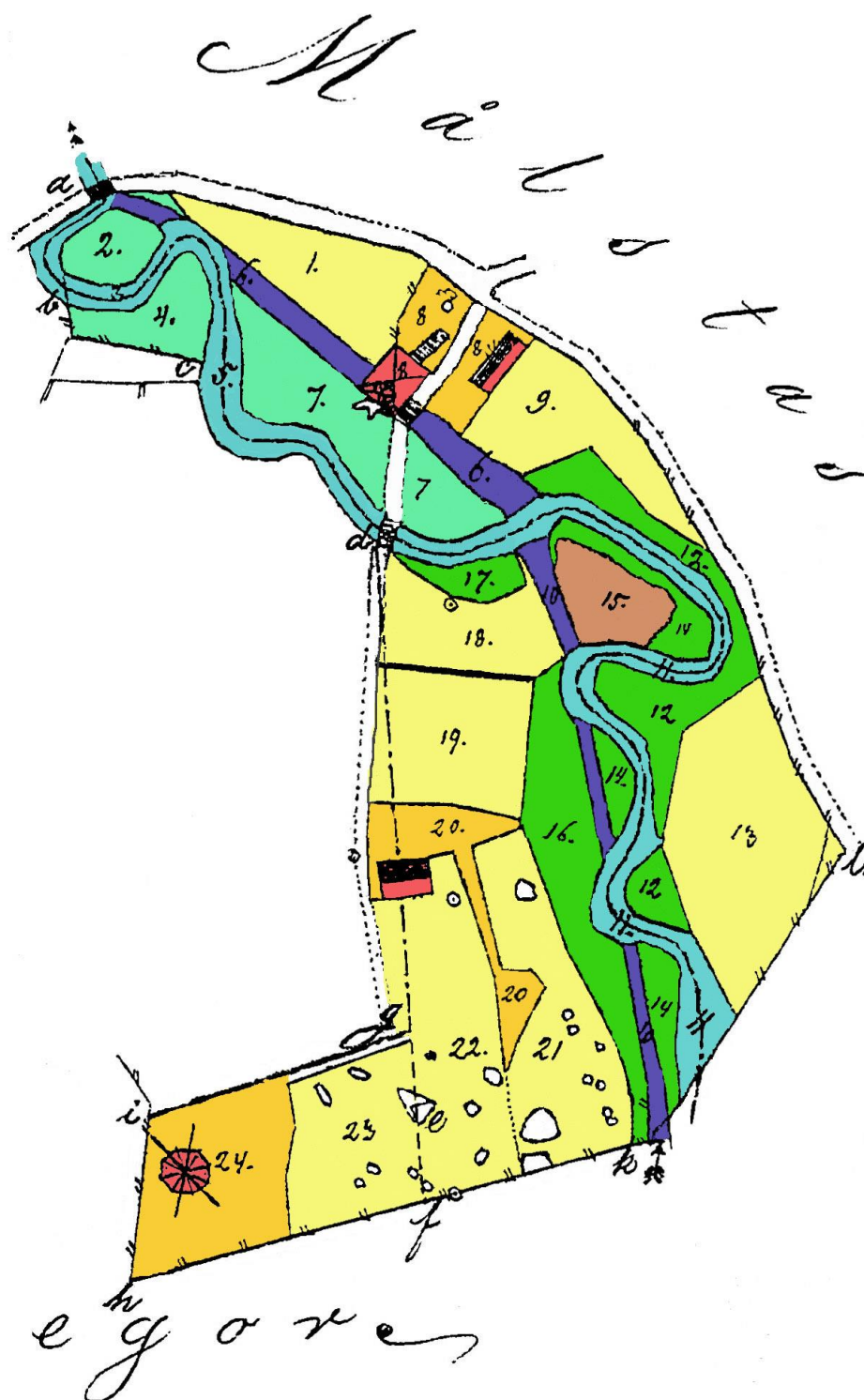
Och förresten – du uttalar väl Seneby på rätt sätt: "Senneby"?

Not:

De sista sidorna av den här artikeln är mest avsedd för kartnördarna bland oss.

Figur 9. Fåren som betade kvarnlägenheten uppehöll sig gärna i husgrunden efter mjölnarstugan. Den lilla brukningsvägen (se nästa sida) passerade alldeles utanför farstun (närmast staketet i fotot).

Ljulgult = Åker
 Mörkgult = Backe
 Ljusgrönt = Äng
 Mörkgrönt = Sidvallsäng
 Ljusbrunt = Hårdvallsäng
 Ljusblått = Gamla åfåran
 Blåviolett = Grävd åfåra

Figur 10. Samma som figur 2. Beskrivning av vad de olika ägofigurerna är, kommer på nästa sida. Norr är åt vänster i figuren. Från Lantmäteriets historiska kartdatabas akt 01-VAD-30

Beskrifning öfver det område, som enligt företedda arrendekontrakt och utvisning på marken blifvit upplåtet till lägenheten Seneby Qvarnar från 1 mantal Seneby och $\frac{3}{4}$ mantal Målsta, belägna i Vada socken, Vallentuna härad och Stockholms län, upprättad år 1872. Mått i kvadratrev (se förklaring längst ned).

Egofigurer		Åker	Äng	Backar	Mark, vid vattentillgång öfversvämmad	Vattengraf var och impediment
1	Målsta. Åker	0 76				
2	D:o. Äng		0 28			
3	Senby och Målsta. Gammal åbädd					0 15
4	Seneby. Äng		0 35			
5	Senby och Målsta. Gamla ån norr om dammen					0 64
6	Målsta. Nya qvarnströmmen					0 60
7	D:o. Äng		0 99			
8	D:o. Backvall och qvarntomt		0 59			
9	D:o. Åker	0 76				
10	Seneby. Ny vattengraf					0 32
11	Senby och Målsta. Gamla ån söder om dammen					1 15
12	Målsta. Sidvall som, enligt uppgift, står under vatten, då sådant finnes samladt tillräckligt för qvarnens gång				0 89	
13	Målsta. Åker	1 53				
14	Seneby. Sidvall lika med no 12				0 57	
15	D:o. Hårdvall		0 37			
16	D:o. Sidvall lika med no 12				0 90	
17	D:o. Sidvall		0 17			
18	D:o. Åker	0 65				
19	D:o. D:o	0 82				
20	D:o. Backe			0 40		
21	D:o. Åker	1 12				
	D:o. Stenar inom No 21					0 08
22	D:o. Åker	1 21				
	D:o. Stenar inom No 22					0 03
23	D:o. Åker	0 86				
	D:o. Stenar inom No 23					0 03
24	D:o. Backe med en väderqvarnsbyggnad			1 15		
	Summa	7 71	2 75	1 55	2 36	3 00
	Summa kvadratmeter	6800	2426	1367	2082	2646
						1,536 ha

Ytmåtten anges åren 1855 – 1880 i rev och stänger. 1 kvadratstång = 8,82 kvadratmeter,
1 kvadratrev = 100 stänger = 882 kvadratmeter

Protokoll, hållet på lägenheten Seneby Qvarnar den 9 Augusti 1872

§1

Denna skrivna dag hade undertecknad, vice KommissionsLandtmätare, inställt sig vid Seneby Qvarnar i Vada socken, Vallentuna härad och Stockholms län för att på grund af Konungens Befallningshafvande den 9 sistl. Juli utfärdade förordnande bilagan No 1 uppmäta och å karta affatta den jord som tillhör nämnda kvarnar.

Såväl innehafvaren af förenämnda qvarn-lägenhet J. E. Norström som egaren af Seneby hemman A. W. Eneroth voro närvarande och utvisade på marken de gränser, som enligt företedda arrende-kontrakt af den 12 Januari 1865 och den 18 Mars 1868, skulle skilja lägenheten från Seneby och Målsta egor.

§2

Som för närvarande, under pågående gräfning för sänkning af Angarns-sjön, vattnet har afstängts från lägenhetens område, var den gamla åbädden ej på alla ställen fullt tydlig hvadan dess sträckning på begäran utvisades af Eneroth, som tillika uppgaf att rågången mellan Seneby och Målsta hemman af ålder ansedd gå i midten af berörda å.

Norström anmärkte i afseende på den sidlänta marken vid ån, att den visserligen icke för närvarande stode under vatten i följd af nyss omförmälda uppdämning ofvanför lägenheten gjorda uppdämning, men att då, vid qvarnen fanns tillgång på vatten, berörda mark var helt och hållet öfversvämmad af i följd heraf han ansåg, att densamma icke borde som jord räknas.

§3

Gränserna mellan Qvarnlägenheten och Målsta voro öfver allt hägnade, dock skulle gränsen på södra sidan gå rak från vägen öfver gamla ån till nya grafven, sådan den blef på kartan tecknad.

Gränserna mellan Qvarnlägenheten och Seneby upptages under mätningen på följande sätt, enligt utvisning af Eneroth, fast med ledning af det arrende-kontrakt som i §1 finnas omnämnda.

Från bron öfver ån (a) går skilnaden i mitten af gamla åbädden till punkten b, hvarifrån gränsen utgöres af gärdesgården till punkten c, hvarifrån midten af gamla ån utgör gräns till (d) en sten i kanten af gamla ån under bron derstädes. Från sist nämnda punkt sträcker sig gränsen i rät linie öfver stenen e till en punkt f, belägen i gamla gärdesgården på södra sidan 198 (? alt. 98) fot österut från gärdesgårdshörnet (h) i väderqvarnsbacken. Sist nämnda backe jemte bredvidliggande åker inom gärdesgården, samt räta linien mellan punkterna f, g och i tillhör äfven lägenheten, enligt det senare af ofvan nämnda kontrakt.

Från punkten f följer gränsen gärdesgården till punkten k vid nya grafven hvarefter gränsen går i rät linie med gärdesgården som från vägen till gamla ån skiljer lägenheten från Målsta egor.

§4

Under dagens lopp medhanns endast mätningen på marken, hvarunder nödiga anteckningar gjordes. Kartans uppritning, färgläggning och uträkning samt d:o skrifningar upprättades m.m. Skulle Landtmätaren i.ö. verkställa i sitt (hemkontor??) i Stockholm, der förrättningsökanden skulle sjelf afhämta kopia af kartan samt afskrift af protokoll och beskrifning, vid hvilket tillfälle äfven arvodesräkning för förättningen skulle lemnas.

Seneby Qvarnar den 9 Augusti 1872

På embetets vägnar

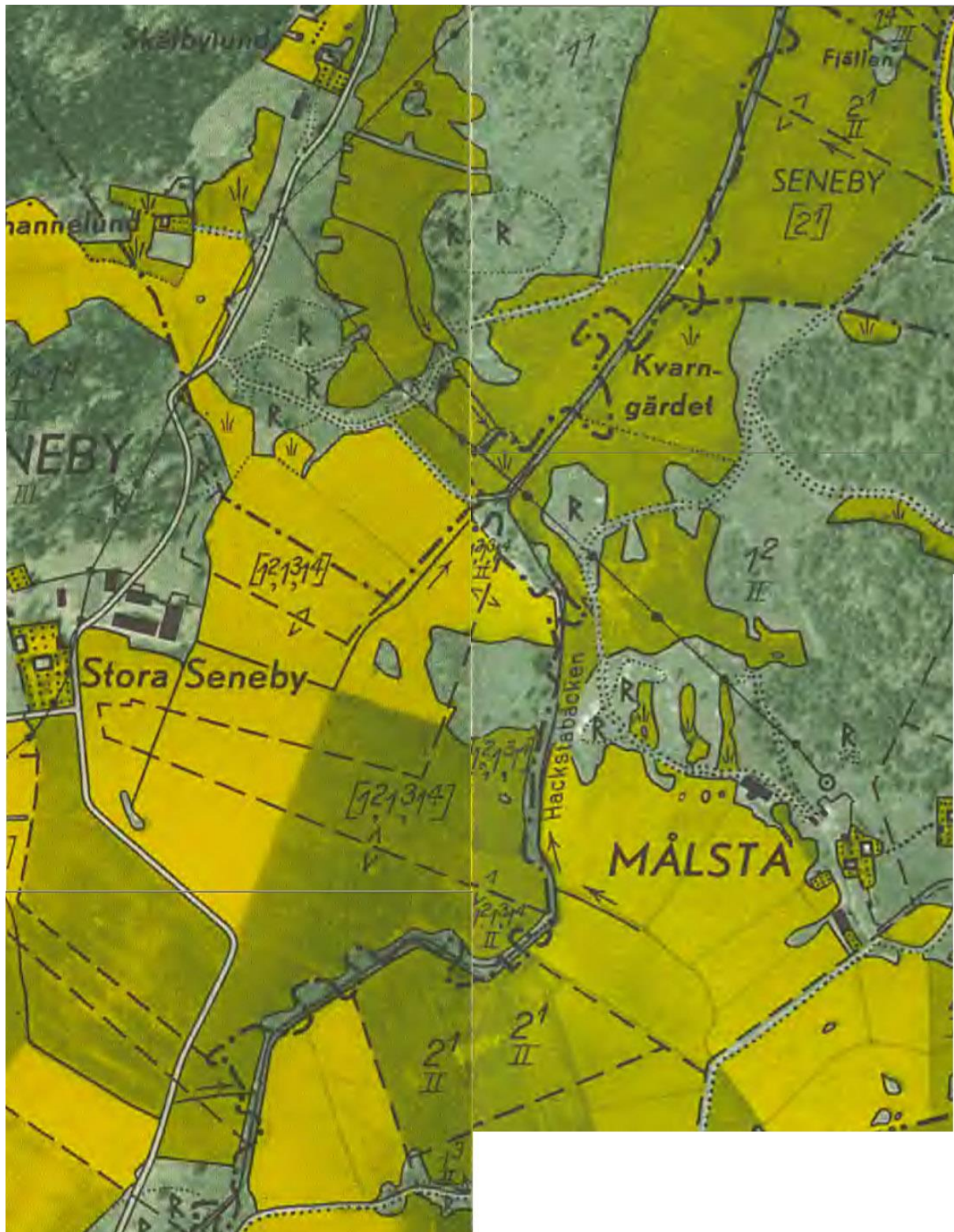
F. R. Belfrage

Figur 11. Området för kvarnläge, 1760-talet. Vägen genom området går till Lussinge och Vada (nuvarande Vadavägen är byggd i början av 1900-talet). Norr är åt vänster. Kvarnlägenheten är från före (nedanför) 8 och går till 16. (Lantmäteriets historiska kartdatabas, Vada socken Seneby nr 1-2, 1765).

Figur 12. Sekelskiftet 1900 (gäller antagligen för hur det såg ut omkring 1890, eftersom ån inte är uträtad annat än inom det f.d. kvarnläget). Kvarnanläggningen låg ganska centralt i kartan, till höger om där vägen korsar ån. Notera att det inte finns några byggnader kvar vid kvarnläget, inte ens mjölnarsugan. Norr är åt vänster i bild. Lantmäteriets historiska kartdatabas, häradsekonomiska kartan 1901-1906, bladet Angarn.

Figur 13. Situationen 1952. Kvarnfastigheten låg sydväst om "Kvarngärdet" (det enda som idag skvallrar om att det bedrivits kvarnverksamhet här), strax intill R:et och ned till i höjd med de två R:en nordväst om Målsta. Under vikingatid stod havsvattnet upp nästan till forsen där Seneby vattenkvarn byggdes. Nedanför har såväl Seneby som Skesta små ägobitar. Gissningsvis kan de ha använts för sjöbodar istället för att dra båtarna på land upp till byarna. Lantmäteriets historiska kartdatabas: Ekonomiska kartan i skala 1:10,000, bladen Lindholmen och Össeby-Garn.

Figur 14. Ca 2010. Väderkvarnen låg rätt centralt på den betesmark som går upp i åkern. Vattenkvarnen låg nedanför den lilla dungen till höger. Kartan från 1872 inlagd i en modern satellitbild. De blå småfigurerna är passmärken för rektifieringen och har ingen betydelse.